

Marko Čudić
Aleksandar Tišma fragmentumai a magyar irodalomról

Nyelvek, irodalmak, kultúrák határán mozgó író

Egyetlen jugoszláv író volt még a huszadik század második felében,¹ akinek a Danilo Kišéhez hasonló gazdag, szerteágazó koncepciója volt a magyar irodalomról: az újvidéki Aleksandar Tišmanak (1924–2003). Tišma nagyjából három módon, három különböző (al)műfajban fogalmazta meg a magyar irodalomhoz való viszonyulását. A saját, illetve más fordítók fordításaihoz fűzött kísérő szövegekben (utószókban, előszókban, újságcikkekben) – ezekből van a legkevesebb. A második módot a sajátkezűleg készített műfordítások adták, úgy mikroszinten (a specifikus fordítói megoldások kapcsán), mint makroszinten (a fordítás mint esztétikai egész hangneme, az eredetihez való nyelvi viszonyát tekintve). Magukkal a fordítói műhelyproblémákkal egyébként Tišma sem a naplójában, sem másutt nem foglalkozik. Ennek ellenére, tehát az explicite megfogalmazott fordítói *ars poetica* híján is meg lehet tudni egyet s mást fordítási elveiről. Ezek a műfordítások ugyanis minden belemagyarítás nélkül is sajátos fordítói poétikáról tanúskodnak, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy az esetek többségében maga Tišma, Kišhez hasonlóan, mint önálló és autonóm, már befutott írói személyiség, önmaga, saját ízlése szerint választotta ki a lefordítandó műveket. És végül, de egyáltalán nem utolsósorban, 2003-ban megjelent vaskos *Naplójában*, amely egyfajta brutális intim lecsupasztás, a végsőkig vitt egzisztenciális félelemtár és elmélyült műhelynapló sajátosan provokatív, izgalmas kombinációjaként (is) olvasható, viszonylag sok utalást lehet találni a magyar irodalomra.

Szinte még kamaszfejjel, 1942-ben kezdte vezetni naplóját, amelybe kisebb-nagyobb rendszerességgel, átlagban hetente egyszer írt, leginkább hétköznapi dolgokról, szerelmi kapcsolatokról, olvasmányélményekről. Ez a napló Tišma életének, gondolkodásának, olvasmányainak, irodalmi fejlődésének, esztétikájának, poétikájának, politikai és nemzeti állásfoglalásának, emberi kapcsolatainak, szerelmi életének vizsgálata szempontjából szerintem felbecsülhetetlen értékű. Szépen végig lehet kísérni benne egy művelt, érzékeny, önmagával viaskodó alkotó fejlődésének az útját. És ha néhol mégoly visszafogottan is, kiderül lesújtó véleménye a jugoszláviai, ezen belül a vajdasági provincializmusról. Kirajzolódik belőle ugyanakkor újvidéki baráti köre is. A háború után Tišma újságíróként kezdte keresni a kenyerét, majd a Matica srpska szerkesztőjeként dolgozott főállásban. Magyar baráti vagy inkább ismeretségi körébe tartozott például Bányai János egyetemi tanár és kritikus, akit naplójában többször is említ, és akivel minden bizonnyal megvitathatta a magyar irodalom ügyes-bajos dolgait. Említi még a magyar szerzők közül Végel Lászlót és Várady Tibort. Az *Új Symposium* köré tömörülő fiatalabb gárdától (Domonkos István, Tolnai Ottó, Sziveri János, Ladik Katalin) szemmel láthatólag távol tartotta magát. S bár fiatalabb korában, a háború utáni

¹ Nagy hagyománya van a vajdasági szerb írók között a magyar irodalom iránti érdeklődésnek. A tizenkilencedik század kimagasló költői személyisége, az akkoriban sokkalta kényelvűbbnek számító Újvidéken élő Jovan Jovanović Zmaj (1833–1904) nagyon sok Petőfi-verset fordított, de lefordította Arany János Toldi-trilógiáját is. Ezzel bővebben Sava Babić (1934–2012) professzor doktori értekezése foglalkozik behatóan *Kako smo prevodili Petefija. Istorija i poetika prevoda* [Hogyan fordítottuk Petőfit. A fordítások története és poétikája].

években még az elvágyódás, a vajdasági provincializmus heves kritikája dominál, idősebb korára, ahogy egyre erősödött Szerbiában a második világháborús sérelmekért „visszavágni” kívánó militáns szerb nacionalizmus, és főleg később, Jugoszlávia véres szétszaggatása idején, egyre inkább erősödik Tišmánál egy sajátosan közép-európai, vajdasági, polgári-liberális, antinacionalista, elvben demokrata-autonomista, multikulturális identitás vállalása.

A naplót Tišma szerbül írta, csak itt-ott, elszórva fordulnak benne elő más nyelvű részek, főleg amikor irodalmi művekből idéz: franciául, angolul, németül, olaszul és nem utolsósorban magyarul is. Az idézeteknek a fordítását sehol sem adja meg. A magyar nyelv nemcsak az irodalmi idézetekre redukálódik, itt-ott megszólalnak magyarul a naplóban a rokonok, az ismerősök, a barátok. Sőt, fiatalkori naplójában Tišma teljes egészében közöl egy levelet is, amelyet akkori barátnőjének, Gy.-nek írt, kitűnő magyar nyelven, és amelyet egyfajta fiatalkori szerelmi „ars poetica”-nak is lehetne nevezni. Sajnálatos, hogy néhány rövid ismertetést kivéve, a naplónak mindeddig még nem volt érdembeli szerb recepciója. Talán majd a jövő Tišma-kutatók hasznát vehetik egyszer. Magyarul csak néhány röpke fragmentum jelent meg Borbély János fordításában az újvidéki *Híd*-ban a kilencvenes évek végén, szinte visszhang nélkül.

A írói nyelvválasztás drámájának dokumentumai

Tekintettel arra, hogy a nyelvválasztás problémájának Tišmánál különösen nagy súlya van, és hogy ez egy öt fiatal kora óta kísértő, naplóba kívánczó téma, az így elképzelt és felállított kronológiai sorrend azt sugallja, hogy ebben az áttekintés jellegű szövegben a naplóra való hivatkozással kezdjük, még akkor is, ha ezzel a vulgáris biografizmus csapdájába való besétálást kockáztatjuk meg. A Tišma-féle hibrid identitású szerzőknél azonban az *életrajz alattomos hatását (podmuklo dejstvo biografije*, Danilo Kiš, eredetileg egyébként Sartre-tól származó megfogalmazása nyomán) nem lehet figyelmen kívül hagyni. Tišma naplójából ugyanis, főleg a formálódó író fiatalkori, háborús évekből származó feljegyzéseiből kiderül sok olyan életrajzi momentum, amelyek egyáltalán nem magától értetődőek és amelyek következményeként a nyelvi ambivalencia rendkívül, szinte egzisztenciálisan fontos szerepet kap, amire a napló szerzője aztán többször is reflektál, különböző kontextusokban. A háborús naplójegyzetek datálásából és lokalizálásából fény derül például arra, hogy Tišma – akinek édesanyja horgosi származású, magyar ajkú zsidó asszony volt, aki a fiával mindig magyarul beszélt, apja pedig kolonista származású szerb,² aki viszont ugyancsak jól tudott magyarul – a második világháborút egyfajta „legális bujdosásban” töltötte, a magyar megszállás alatt álló Újvidék és Budapest között ingázva. A Budapesten töltött időt „másik életnek” nevezi. 1942. december 13-án például ezt írja a naplójában: „Jövő héten megyek majd

² Vajdasági kontextusban kolonistáknak szokás nevezni a Vajdaságba az első világháború után, főleg a húszas években betelepített bosznia-hercegovinai, krajainai (líkai, dalmáciai) vagy montenegrói szerb lakosságot. Ez a dinári hegyláncolatról jövő lakosság elhozta magával hősi-epikai hagyományát, és általában generációkba tellett, mire valami módon alkalmazkodni sikerült neki a teljesen más, közép-európai, monarchiabeli hagyományú és mentalitású, már régóta itt élő vajdasági lakosság viselkedési és kulturális normáihoz, elvárásaihoz, az utóbbiak nemzeti hovatartozásától függetlenül.

Pestre, a másik életembe.”³ A magyar főváros erdejében, úgy látszik, nem kellett neki annyira rejtőzködni, hiszen egy 1943. december 22-én kelt jegyzetben arról ír, hogy a Pesti Színházban egy nagyon jó előadást tekintett meg (*Mrs. Warren mestersége*).⁴

S bár a későbbi, háború utáni naplójegyzetekből, valamint Tišma egész életművéből könnyen kiderül az is, hogy az író franciául, németül, angolul, olaszul és oroszul is kiválóan beszélt, írt és olvasott, valamint az is, hogy az említett nyelveken született klasszikus és kortárs irodalmi műveket az esetek nagy többségében eredetiben olvasta, a magyar nyelvvel való viszonya mégis különleges helyet foglal el a tanulóévek során, már csak anyanyelvi és környezetnyelvi státuszát tekintve is. Egy 1942. november 13-ai naplójegyzetből megtudjuk például azt, hogy az akkor 18 éves Tišma a budapesti bölcsészkaron rendszeresen eljár Rónay György „A modern regény problémája” című előadássorozatára, amelyben Rónay Marcel Proustot, Virginia Woolfoot, James Joyce-t, Krúdy Gyulát és Jules Supervielle-t tartja a modern regény legfontosabb képviselőinek.⁵ 1943 augusztusában például arról ír, hogy magyar írókat is olvas. A nagyon fiatal, még ki nem bontakozott író eme olvasói jegyzetét azért érdemes kicsit hosszabban idézni, mert az olvasmányok kapcsán kialakult gondolatmenetében fellelhető a későbbi, majdhogynem egy intim dráma méreteit öltő téma – és nyelvválasztási dilemma csirája is:

„Az az érzésem, hogy képes lennék olyan okosan írni, mint Lawrence, Máray [!] vagy bárki más, akit éppen olvasok. Ma elolvastam Szöllősy »Krisztina ütni (!) tanul« c. könyvét,⁶ és természetesen ebben a műben is ismét megtaláltam magamat és saját lehetőségeimet. És még valamit: azt, hogy számomra, ugyanúgy mint Krisztina számára, a lehetőségek eme mérhetetlen sokasága veszélyt jelent, mert megtörténhetne velem az, hogy a rengeteg lehetséges út egyikén sem indulok el. Hiszen éppen én vagyok az, aki a lehetőséget értékelem leginkább, gyakran megelégszem már magával a lehetőséggel is, s így annak valóra váltását sokszor fölöslegesnek is tartom. [...] Gyűlölöm magamnál ezt az irodalmi hatásokkal szembeni fogékonyságot. Tudom, meg kellene találnom önmagam, ami a művészetben annyit jelent: rátalálni arra, ami csak rám jellemző. Lehetne ez az útközbeniség, a talajtól való megfosztottság. Hiszen én önnönmagam előtt még azt sem

³ Aleksandar Tišma, *Dnevnik 1942–2001* [Napló 1942–2001], Izdavačka knjizarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci/Novi Sad, 2001, 14. A *Naplót* Tišma, az idézetek kivételével, szerbül írta, a *Naplóból* átvett idézetek magyar fordításai tőlem származnak.

⁴ Tišma, *Napló*, 29. Érdekes, hogy Tišma nem a ma meghonosult magyar címet, a *Warrenné mesterségét* használja.

⁵ *Uo.*, 12.

⁶ Szöllősy Klára regénye, amelyet Tišma itt említ, 1943-ban jelent meg: hősnője, egy bölcsészlány egyes szám első személyben beszél önmagáról, szellemi benyomásairól, olvasmányairól, erotikus tapasztalatairól. Ami a fiatal Tišmát ehhez a regényhez különösképp vonzhatta, az az erotikus jelenetek viszonylag szabad, az akkori magyar irodalom, különösen a női irodalom morális kódexéből jócskán kiugró, merész kezelése (bár persze explicit pornográfiát hiába keresnénk nála), valamint a regény angolbarát és keményen náciellenes szellemi holdudvara lehetett (ami egy 1943-ban Budapesten megjelent könyvben, valljuk be, valóban bátor dolog volt). Márton László szóbeli közlése szerint ez a könyv „a mai szingli-regények előfutára”. Érdekes, hogy az eredeti Tišma-naplóban a cím tévesen van leírva, „Krisztina élni tanul” helyett azt írja Tišma, hogy „Krisztina ütni tanul”. Lehet, hogy ez az elszólás a háborús erőszak hisztériájának, Tišma szorongásának tudható be.

tudom elképzelni, hogy egyáltalán melyik nyelven szeretnék írni: mindegyik kézenfoghatónak,⁷ bár nem elég kecsesnek tűnik.”⁸

A háború után, amikor nem kis intellektuális önsanyargatás után végképp a szerb(horvát) nyelv használata mellett dönt, a magyar nyelv egyre inkább az intim szféra, az álmok, a belső, titkos élet birodalmába látszik visszavonulni.⁹ A naplóból egy ilyen messzemenő következtetés azonban sajnos nehezen vonható le, mert nincs elegendő magyar nyelvű kiszólás benne (vagy talán a naplóját következetesen szerbül író Tišma a legtöbb, eredetileg magyarul elhangzott mondatot azon nyomban, még naplóírás közben lefordította szerbre, és már úgy jegyezte le).

Később, az Újvidékre végképp visszatért író számára pedig a háborús Budapest egy sajátos nosztalgia tárgyává, színterévé nemesül. 1957-ben, a háború utáni első nyugat-európai utazásai idejében úgy emlékszik Budapestre mint az illegalitás, a „legalizálatlanság”¹⁰ valamiféle intellektuális-emocionális-szexuális eldorádójára. A kisebb-nagyobb megszakításokkal tarkított Budapesti hónapok-évek, mint 1957-es naplóvisszaemlékezésében mondja, a háború árnyéka ellenére is „magukon viselték az idegen, a felelőtlen, a hovatarozással meg nem bélyegzett elemekben való lubickolás minden jegyét”.¹¹ Szimptomatikus viszont az, hogy épp Budapest maradt Tišma szépirodalmi opuszában az az igazából soha meg nem írt nagyváros, *der unbeschriebene Großstadt*,¹² amelynek szelleme filológiailag bebizonyíthatatlanul, de mégis mindig ott kísért valahol a háttérben. Erre a problémára, ha nagyon röviden is, de kitér abban az eredetileg 1962-ben megjelentetett budapesti útirajzában, amely egy

⁷ Érdekes, hogy Tišma itt azt mondja, hogy *mindegyik (svaki)* és nem azt, hogy *mindkettő (oba)*. Nem hinném, hogy egyszerű nyelvi botlásról lenne itt szó. Lehetséges, hogy ebben az időben az olvasmányai hatása alatt nem csak a magyar/szerb dilemma kategóriájában gondolkodott, hanem komolyan fontolgatta a német, sőt, a francia nyelven való írás lehetőségét is.

⁸ Tišma, *Napló*, 28.

⁹ Ami, tekintettel arra, hogy naplójában Tišma nagy jelentőséget tulajdonít az álmoknak, amelyekben a művészet soha el nem érhető esszenciáját látja, még jobban növeli a magyar nyelv fontosságát a Tišma-opusz vizsgálatában: „Minden álomnak jelentése van, éppúgy, mint a művészi alkotásoknak, és nem úgy, mint az életnek, amely jelentés nélküli. Lehet, hogy a művészetet az álmok jelentésgazdagságának elérése iránti törekvésként kell felfogni, az élet jelentésnélküliségével szemben: a jelentés lázadásaként egy jelentés nélküli világban.” *Uo.*, *Napló*, 532. (Ez a naplójegyzet 1971-ből származik.)

¹⁰ Ezt a kifejezést Tišma sokszor használja naplójában, és egyfajta életrajzi-poétikai kulcskifejezésként, negatív előjele ellenére nagyon is *pozitív* létállapotnak tartja. Ezzel szemben a *legalizáció/legalizáltság* nála a társadalmi elismertséggel, biztos egzisztenciával járó családalapítás utáni, ám kreatív értelemben és a lehetőségek szempontjából kifejezetten beszűkült, a provinciális, parlagiasan konzervatív, a szexuális élet komplexitását álszentül megvető Újvidékre redukálódott létre vonatkozik. Ebből a perspektívából szemlélve érthető a háborús Budapest utáni nosztalgia, a még-nem-legalizáltság állapotába visszakívánczó alkotó attitűdje.

¹¹ *Uo.*, *Napló*, 329.

¹² Tišma többnyire anglofon, de legnagyobb mértékben frankofon beállítottságú értelmiségiként mutatkozik be a naplójában: a német nyelv irányában, amelyet egyébként kiválóan ismer, főleg a háború utáni első években, nyilvánvalóan a háborús traumák hatására is, enyhe vagy kevésbé enyhe averziót mutat. Naplójában viszonylag kevés a német nyelvű idézet, irodalmi jellegű szinte nincs is. A későbbi évtizedek során is egyfajta ellenszenvet, *ressentiment*-ből fakadó idegenkedést mutat a német kultúra és mentalitás iránt, ennyiben átveszi a huszadik századi hagyományos jugoszláv (pontosabban szerb), határozottan germanofób attitűdöt. Stefan Zweig könyvének (*Die Welt von Gestern*) fordítása, szerzője pozíciójából és könyvének tematikájából kifolyólag, semmiképpen nem enyhítheti Tišma germanofób attitűdjéről alkotott benyomásunkat. Ebből a szempontból pl. erősen különbözik Kertész Imre hozzáállásától.

nagyobb közép-európai körútról szól, és amelyet az akkori vonalas irodalom ideológusai erősen bíráltak.¹³

Tišma végül tehát a szerb nyelv mellett döntött. Ám a naplójában még ekkor is többször hangoztatja azt a tényt, hogy a szerb számára *tanult nyelv*, vagyis *nem első nyelv*, és hogy az azon való írás saját szabad választásának az eredménye. Mi több, az első nagy irodalmi csapás 1957 januárjában épp emiatt a választás miatt éri, ugyanis szóbeszédből arról értesül, hogy első könyvét (*Široka vrata* [Széles ajtó]) a kiadó épp *nyelvi okoknál* fogva utasította vissza: „Tegnap, Belgrádban járva, megtudtam, hogy [Mihailo] Lalić¹⁴ javasolta a »Široka vrata« elutasítását – méghozzá a könyv rossz nyelvezete miatt. Ez a nyelv tehát, amelyért én a legkevésbé sem aggódtam, most hirtelen akadályá változott, és ami még ennél is rosszabb, most az én legalapvetőbb problémáim közé sorolják.”¹⁵

A köztes nyelvi identitásból származó irodalmi-kulturális otthontalanság kialakulása

Nem véletlen, hogy ennek az esszenciálisnak látszó kudarcnak (is) köszönhetően, Tišma kezdi megfogalmazni azt a távolságtartó attitűdöt a szerb kultúra, vagyis az azt képviselő domináns, hagyományos (és anakronisztikus) epikai-hősi világlátás iránt, amely attitűd az évek múlásával egyre csak erősödni fog, hogy aztán a kilencvenes évek törzsi-vallási polgárháborúiban teljes mértékben elutasítsa annak összes világlátási és poétikai jellemzőjét, ami őt a többségében sajnos a nacionalizmusba belefulladó szerb szellemi elit morálisan is kimagasló tagjává, a nacionalista ideológia aktív, kemény kritikusává fogja majd tenni.

Egészen más kérdés viszont az – és ezt a kérdést még sokáig nem teszi fölmagának Tišma –, hogy vajon az adott nyelv által kirajzolt tradíció melyik szálához kíván kapcsolódni. Vagy, más szemszögből megközelítve ugyanezt a dilemmát: nem lehetséges-e egy ilyen nyelvroncsból – amelyet egy ilyen, szigorú nemzeti mércékkel nézve, sehova-sem-tartozó író¹⁶ visz magával mint elengedhetetlen szakmai kelléket, és amelyben nem maradt már semmi a néhai epikai-hősi irodalom nyelvének folyékonyágából – mégis valami egészen újat alkotni, egy új, hontalan irodalom, vagy a hontalanok irodalmának új nyelvi hagyományát megteremteni?¹⁷ Az effajta új nyelvet itt

¹³ Tišma, *Meridijani Srednje Evrope* [Közép-Európa meridiánjai] = Uő., *Drugde. Putopisi* [Másutt. Útleírások], Prosveta, Beograd, 1996, 51–99.

¹⁴ Mihailo Lalić (1914–1992) montenegrói író; epikai hangvételű regényeiben elsősorban a véres partizán-csetnik konfliktust igyekeznek leírni, különös fontosságot tulajdonítva az ember belső, magányos vívódásainak, heroikus távlatot kölcsönözve nekik. Főbb regényei: *Lelejska gora* [A jajszó erdeje], *Svadba* [Lakodalom]. A sors iróniája, hogy Tišma az ötvenes években, kezdő irodalmárként, írt két viszonylag affirmatív kritikát Lalić két könyvéről: Tišma, *Mihailo Lalić: Svadba* (eredetileg 1950-ben jelent meg), illetve *Nove pripovetke Mihaila Lalića: Prvi snijeg* (eredetileg 1952-ben) = Uő., *Pre mita* [A mítosz előtt], »Glas«, Banjaluka, 1989, 20–26.

¹⁵ Tišma, *Napló*, 313.

¹⁶ 1968. december 17-én például ímígyen ostorozza önmagát: „Torzszülöttként jöttem világra, és így is nőttem fel, mint torzszülött, akinek még saját nyelve sincsen, aki nem képes önfeláldozóan szeretni senkit és semmit, összes tétemet az irodalomba fektettem és eljutottam, íme, kevés nyereséggel, az öregkor kapujáig.” Tišma, *Napló*, 515.

¹⁷ Az efféle irodalmi „nyelvi újítás”, vagy, nevezzük az orosz formalizmus fogalomtárát parafrázálva, „nyelvi frissítés” fogalma itt természetesen csak a szerb (jugoszláv) irodalmi hagyományra redukálódhat,

természetesen nem pl. a posztkolonialista szerzők nyelvi normáktól való radikális eltéréseként kell felfogni, nem is a nemzedéki regények argóját vagy a neovantgárd grammatikai minimalizmusát kell látni benne. Inkább a prózanyelv addigi epikai-hősi tradíción alapuló elbeszélői ritmusnak az alapvető megváltoztatásáról, annak bebetonozott trónjáról való kimozdításáról van itt szó. Hogy mennyire fontos egyes nemzeti irodalmakba, minden vehemens ellenvéleménnyel szemben is, behozni az efféle írói eljárásokat, azt Tišma csak jóval később, befutott íróként, ismeri be, Italo Svevo kapcsán, egy újvidéki folyóiratban 1990-ben megjelent, Stanislav Joyce tollából írt cikke hivatkozva (tekintettel arra, hogy Tišma szinte mindent eredetiből idéz, ez a szerb fordításra való hivatkozás ritkaságszámba megy nála):

„A »Polja« folyóirat 381. számában a »posztmodernista kutatások« c. rovatban közöl néhány írást Italo Svevoról, akit mostanában, úgy látszik, ebbe a divatos irányzatba sorolnak. Többek között található itt Stanislav Joyce, James fivére előadásának fordítása, amelyben ő a következőket mondja: »A nyelv tisztaságának őrzői Triesztben nyomban megjegyezték, hogy az az olasz nyelv, amelyen Svevo ír, nem éri el a toscanai norma szintjét. Ő Triesztben született, ám sváb-zsidó származású – innen ered a Svevo álnév – és olaszul írva gyakran használ helyi idiómákat. A ő kritikusi, köztük Giulio Caprin, azt kifogásolták, hogy Svevo kifejezései meglehetősen idegenül hatnak az olasz nyelvben, és ezzel talán azt gondolták, eleget mondtak ahhoz, hogy elítéljék őt.« – Ezzel szemben, mondja ő, »a fivéremnek egyedül az számított, hogy minden fontoskodás nélkül le tudja írni a karaktereket és a körülményeket, valamint az, hogy élesen ironikus tekintettel szemlélje az eseményeket, nagyokat és kicsiket egyaránt, mindazt, amiből 'a durva élet', az abszurd, a megmagyarázhatatlan, a féktelen belső élet iránt tanúsított humanista magatartás áll, az iránt a belső élet iránt, amely mindennek dacára mégis a motorját képezi az emberi gépezetnek, amelynek viszont egy meglehetősen csekély hatékonyságú fékre van szüksége. Ha Italo Svevo angolul írt volna« – teszi ő mégis hozzá – »fivérem véleménye talán eltérő lett volna, bár nem nagy mértékben.«¹⁸

Persze, a kifejezés problémája nem maradt meg kizárólagosan a nyelv szintjén, bármennyire esszenciálisan fontos is a nyelv, a tonalitás megtalálása egy irodalmi alkotás kialakulásában. A témák, a helyszínek Tišmánál szinte mindig hangsúlyozottan közép-európaiak,¹⁹ a karakterek nagy többsége is az, főleg a protagonisták; a legrészletesebben, legaprólékosabban megrajzolt jellemeik eseteire érvényes ez: általában többnyelvűségükben, többkultúrájúságukban megnyilvánuló szereplőkről van szó, nem ritkán a hegyvidékről ideszármazott egykultúrájú, intoleránsabb, az ő jellemükhöz képest kevésbé befogadó mentalitású emberek karaktereivel konfrontálva, amit persze semmiképp sem kellene valamiféle morális-antropológiai manicheista elbeszélői értéknyilvánításként felfogni. Tišmánál ugyanis sokszor találkozunk antihősökkel. Ilyen

hiszen a nem anyanyelvükön író modern írók névsora a világirodalomban nem ma kezdődött (pl. Joseph Conrad és Nabokov, hogy a klasszikusok közül is csak a legismertebbeket említsük).

¹⁸ Tišma, *Napló*, 990.

¹⁹ Svetozar Koljević szarajevói professzor, Tišma 1992. április 1-jén fogant naplójegyzetében (tehát csak néhány nappal a háború kitörése, illetve Szarajevó kíméletlen és hosszan tartó ostromának megkezdése előtt) az *Upotreba čoveka (Az ember ára)* című regényben „valamiféle »zsidó-szerb-magyar Közép-Európa« képét látja”. *Uo.*, 1031.

például egyik korai elbeszélés-kötetében, a *Krivice*-ben [Vétkezések]²⁰, az *Ibikina kuća* [Ibike háza] c. novella főszereplője, egy második világháború előtti elit bordélyház magyar nemzetiségű *madame*-ja, akit a végén lelkiileg összeroppant a felszabadulás után bekövetkezett új, kommunista értékrend. Tišma egy későbbi naplójegyzete szerint a főszereplőt csakis magyarnak tudta elképzelni, hiszen ő mint elbeszélő sokkal jobban rá tud érezni egy magyar személy belső életére, jellemző vonásaira, reakciómodelljeire.²¹ Bármennyire sztereotipikusnak is tűnhet ez a majdnem nemzetkarakterológiai hozzáállás, maga az író szolgáltat rá (utólagos autopoétikai) bizonyítékot, 1971. április 3-án írt naplójegyzetében:

„Szerencsére, a napokban zajló népszámláláson nemzeti hovatartozás nélküli embernek is vallhatom magam – ami valóban nagy megkönnyebbülést, sőt, elégtételt is jelent számomra –, ám ezt az álláspontot át kell majd vinnem a mindennapok, mi több, talán az irodalom szintjére is. [...] A beolvadás látszata, amelynek bedőltem a háborút követő első néhány évben, gyorsan szertefoszlott, és véleményem szerint máshol is szertefoszlott volna. Egyébként is, az én írásművészetem, a legintimebb lényem, ennek a törésnek az irányába vezetett, még mielőtt ezt a tudatom megtette volna, vagy egy időben ezzel: az első sikeres művem, az 1950-ben megírt »Ibikina kuća« c. írásom egy magyar nemzetiségű kerítónőtől szól, aki nem érti a jugoszláv forradalmat.²²

Ám nemcsak a téma, a közeg, a szereplők viselik magukon (szerb/jugoszláv szemszögből) az idegenség markáns jegyeit, nemcsak a prózanyelv másféle ritmusa, kifejezőeszközei nem helyezhetők el kellőképpen a délszláv irodalom balkáni-mediterrán vonulatába, hanem a fundamentálisan átértelmezendő, újraíródó irodalmi tradíció szempontjából sincs szinte semmilyen kötődése a délszláv hagyományhoz. És itt lépnek színre Tišma alapvetően magyar irodalmi tradíción való felnevelésének, írói tanulóéveinek következményei.

A műfordítás szerepe és jelentősége Tišma alkotói műhelyében

Túlzás lenne, Tišma kétségbevonhatatlan irodalmi műveltsége ellenére is, azt állítani, hogy a jugoszláv írónak valamiféle szisztematikus, úgymond szakmai, irodalomtörténeti alapokon nyugvó, hungarológiai szempontból kifogásolhatatlan képe lett volna a magyar irodalomról. Ennek oka nyilvánvalóan abban kereshető, hogy a négy világnyelven kitűnően olvasó író ennél sokkalta tágabb irodalmi horizontok vonzották. A magyar irodalomhoz mégis bensőséges viszony fűzte őt, és kisebb-nagyobb intenzitással egész életén végigkísérte. Mint azt már említettem, alapjában véve két módon nyilvánult meg ez az érdeklődés: egyfelől a műfordítás által, másfelől pedig a magyar irodalmi témákkal foglalkozó tanulmányok, esszék, szétszórt naplójegyzetek révén.

²⁰ Tišma, *Krivice*, Matica srpska, Novi Sad, 1990.

²¹ Magában a naplóban Tišma egyébként nem idéz saját művet vagy meg nem jelent szövegtörédeket. Abból a szempontból lehetne a naplószöveget műhelynaplóként értelmezni, amennyiben saját alkotói dilemmáiról, válságairól, a nyelvkeresésről, az adekvát hang megtalálásáról, a szöveg megírásának nehézségeiről vagy egyenesen lehetetlenségéről szól. Konkrét összefüggést Tišma naplója és fikciója között tehát nehezen lehetne találni, vagyis az implicit autopoétika helyett inkább az explicit, filológiai szövegmagyarázatok, alkotói válságok tárházaként lehetne megközelíteni a *Naplót*.

²² Tišma, *Napló*, 535.

Tišma műfordítói opusza jelentős, ám mennyiségi szempontból nehezen versenget pl. a Csuka Zoltán, Sava Babić vagy Vickó Árpád típusú professzionális műfordítói életművekkel. Mégis, az általa fordított szerzők jelentőség és fordítói kihívás szempontjából elfoglalhatnának egy kisebb polcot Tišma gazdag, tematikailag és műfajilag eléggé szerteágazó munkásságának áttekintésében. Ráadásul ez a lista egy sajátos műfordítói poétika kibontakozásáról is tanúskodhat.

Tišma esetében minél előrébb haladunk az időben, annál jobban látszik nemcsak az író-műfordító mesterségbeli fejlődése, hanem az is, hogy saját írói pozíciója megszilárdításával és egzisztenciális biztonsága megteremtésével egyre szabadabb kezet kap a fordítói feladatok megválasztásában. Itt most csak a magyar művek fordításait tekintetbe véve Tišma első magyar nyelvből lefordított könyve – talán kissé meglepően – Jókai Mór *Az új földesúr* című regénye, amely 1951-ben látott napvilágot.²³ Déry Tibor *Nikije* következett 1963-ban,²⁴ amit Babits Mihálytól *A halál fiai* követett 1965-ben.²⁵ Utána jött a hatvanas évek legvégén Végel László *Egy makró emlékiratai* című regénye.²⁶ Ezt egy hosszabb műfordítói szünet követte, hiszen csak 1990-ben jelent meg, Bányai János utószavával, Ottlik Gézáttól a *Hajnali háztetők* Tišma fordításában.²⁷ És végül, de nem utolsósorban, talán azt is lehetne mondani, hogy fordítói *magnum opusként* következett Kertész Imre *Sorstalanság* című regényének szerb fordítása (Bányai János előszavával), amely 2002-ben jelent meg.²⁸

Milyen fordító volt Aleksandar Tišma, hová lehetne őt sorolni a műfordítás szerteágazó dzsungelében? Vladimir Nabokov szellemes, ironikusan élcelődő módon kifejtett klasszifikációja szerint – amelyben dióhéjban a későbbi műfordítás-elmélet(ek) alapelvei is benne foglaltatnak – nagyjából háromféle műfordító létezik: a tudós, a „jó szándékú iparos”, illetve „a hivatásos író, aki megpihen egy külföldi kolléga társaságában”, és aki Nabokov szerint a legközelebb áll az ideális fordítóhoz.²⁹ E rögtönzött felosztás leegyszerűsítésével tisztában léve, azt lehetne mondani, hogy Tišma önálló alkotóként, aki csak kedvtelésből, vagyis nem hivatásszerűen fordított, megközelíti eme ideális típust. A forrásnyelvnek és a forráskultúrának – ebben az esetben a magyarnak – kiváló, szinte belső ismerője, mondhatni, mesterségbeli szakembere volt.

És mégis, mintha ezt a magasztos fordítóideált maga Tišma mint gyakorló műfordító demisztifikálná viszonylag gyakori, rövid, mintegy véletlenszerűen elejtett naplójegyzeteiben, amelyekben a fordításra reflektál. Ezekben a jegyzetekben ugyanis amolyan „szolid mesterségnek” nevezi a műfordítást, egy olyan, számára magától értetődő szellemi pótcselekvésnek, amely pénzt hoz a konyhára. Ez azért is kuriózum, mert abban az időben (a hatvanas évek elején) a műfordításból még úgy-ahogy – ezek szerint – meg lehetett élni. Íme példának okáért egy naplóbejegyzés 1962 áprilisából: „A halálos levetségétől csak a munka tud megmenteni, még akkor is, ha nem nagy

²³ Mor Jokai, *Novi spahija*, S mađarskog preveo Aleksandar Tišma, Matica srpska, Novi Sad, 1951.

²⁴ Tibor Déry, *Niki. Priča o jednom psu*. S mađarskog preveo Aleksandar Tišma, Forum, Novi Sad, 1963.

²⁵ Mihalj BABIĆ, *Sinovi smrti I–II*, Sa mađarskog preveo Aleksandar Tišma, Matica srpska, Novi Sad, 1965.

²⁶ Laslo VEGEL, *Memoari jednog makroa*, S mađarskog preveo Aleksandar Tišma, Matica srpska, Novi Sad, 1969.

²⁷ Geza OTLIK, *Krovovi u svitanju*, Preveo s mađarskog Aleksandar Tišma, Matica srpska, Novi Sad, 1990.

²⁸ Imre KERTESZ, *Besudbinstvo*, S mađarskog preveo Aleksandar Tišma, Prometej/Stylos, Novi Sad, 2002.

²⁹ Vladimir Nabokov, „*A fordítás művészete*”, ford. M. Nagy Miklós, *Átváltások*, 22. sz. (2001), 67.

perspektívával kecsegtet [...] gyűjtöm a bírósági anyagot a »Nasilje« [Erőszak] c. sorozathoz, egyet s mászt még hozzáírok a »Begunci« [Szökevények] IV. fejezetébe [...] és fordítok, azért, hogy legyen pénzem.»³⁰ Másutt (még mindig a hatvanas évek elején) a fordításban az „igazi” írói munka helyettesítését látja, valami olyasmit, ami nyugtatólag, pihentetőleg hat, és ezzel valóban közel kerül az imént idézett nabokovi fordítóképhez. 1963. március 30-án például ezt írja a naplójában: „Ma az idegességtől a fordítás mentett meg: amint nekikezdttem, minden belső törés csupán a valóság részeként mutatkozott, elveszítve ezzel a jelentőségét.»³¹

Egy hungarológiai koncepció kibontakozása

Tišma fordítói koncepcióját a művek kiválasztásából, valamint magából a fordítói technikából lehetne csak kiolvasni, hiszen, mint azt már említettem, a jugoszláv író nem sokat kommentálta a fordításait, és szinte sohasem írt konkrét fordítási problémákról. Mivel az átültetés számára csak szellemi pótcselekvés volt, nem tartotta fontosnak még azt sem, hogy az általa fordított írókról mélyebben értekezzen. Mégis akadt néhány kivétel. Ilyen volt pl. Déry Tibor *Niki* című kisregénye, melynek fordítását már az ötvenes évek végén latolgat(hat)ta. A magyar író művét olyan világirodalmi párhuzamba állítja, amelyben nem az esztétikai-mesterségbeli tudás győzedelmeskedik (a bejegyzés 1959. június 4-éről származik):

„Olvasom egymás után Déry *Nikijét* és Vailland *Les mauvais coups* c. könyvét. Az első egy gyengébb mű egy olyan író tollából, akit saját társadalmi elkötelezettsége hátráltatott az életben (Déry most is börtönben ül, 9 évre ítélve), a másik pedig egy százszázalékos művész briliáns műve. És mégis, mennyivel nagyobb értéke van Dérynek! Nagyobb ő tematikailag is, hiszen ő, egy kutya sorsát mesélve el, korunk valódi, veszélyes fenyegetéseit festi meg, ártatlan emberek letartóztatását és lecsukását, politikai háttérű megaláztatásokat, az ember elembertelenedését a zsarnokságban. Vailland viszont egy olyan közeg rothadását mutatja be, amelyet a hit hiánya kezdett ki. Ő megállapításokat tesz, mesterien és világosan, míg Déry, kissé naivan, együttérez. Am ennek a rokonszenvnek egyetlen kis morzsája többet ér Vailland összes luciditásánál.»³²

Néhány évvel később Tišmát még mindig foglalkoztatja Déry kisregénye. A szocreál sablonszerűséggel (amelyet kiterjeszt olyan írókra is, akik egyébként antikommunistának deklarálják magukat) szegezi szembe Déry elbeszélői módszerét, amelyben az író mesteri időkezelését is dicséri:

„Déry Tibornak sikerült a Rákosi-éra után írt elbeszéléseiből kiszorítani minden szocialista realizmust: ebben rejlik ezeknek a szövegeknek az értéke. Amikor azt mondom, hogy szocialista realizmus, nem a világ fekete-fehér ábrázolására, vagy a hurráhangnem alkalmazására, netán a romantikusságra vagy valami hasonlóra gondolok. A szocialista realizmus ott kezdődik, amikor elhisszük, hogy a társadalmi berendezkedés megváltoztatásával az emberek közti viszonyokban is lényeges változás állt be. Eme

³⁰ Tišma, *Napló*, 433.

³¹ *Uo.*, 451.

³² *Uo.*, 377–378.

meggyőződés hatása alá nemcsak kommunista, hanem nem-kommunista, sőt, antikommunista írók is kerülhetnek. Mindannyian arra törekednek, hogy megtalálják és hangsúlyozzák ezeknek az új viszonyoknak az újszerűségét, legyenek ők kommunisták vagy a kommunizmus ellenségei. Déry megszabadult ettől a rögeszmétől. Amikor a kommunista Ancsa mérnököt jellemzi, ő csak mellékesen mondja el azt, hogy miért lett Ancsa kommunista, és hogy később miért ábrándult ki a kommunizusból. Viszont Ancsa életének lényege a felesége, a halott fia, sőt Niki is, a kutyája – és semmiképpen sem a kommunizmus vagy az antikommunizmus, sőt, még csak nem is a börtön, amelybe a kommunizmus miatt került. Ezért jó ez a történet.”³³

Arról, hogy Tišma viszonylag szabadon választhatta meg azokat a szerzőket és könyveket, amelyeket fordított, mi sem tanúskodik jobban, mint az a tény, hogy – talán az egy Jókai kivételével – olyan szerzőket és olyan műveket választott, akik és amelyek nem csak szellemileg-tematikailag, hanem nyelvileg-stilárisan is közel álltak saját írásművészetéhez, a sajátosan, *tišmasan* redukált, szikár nyelvezethez. A Tišma-féle nyelvi redukcionizmust leginkább leghíresebb regényeiben, az *Upotreba čoveka* (Az ember ára), illetve a *Knjiga o Blamu* (Blahm könyve) című művekben lehet tetten érni: ez a redukcionizmus egy (neo)realista elbeszélői módszert követő írónál persze nem a mondatok rövidségében, tömörségében, a dialogikus elbeszélés dominanciájában ragadható meg, inkább a nagy szólamok kerülésében, a szükségtelen szerzői/elbeszélői kommentárok kiiktatásában, egy emocionális neutralitásban (vagy épp annak köszönhetően) is a karakterekkel való empatikus azonosulást sugalló, konzekvenesen véghezvitt cselekménykezelésben. Talán épp ezért is állhatott Tišmához jóval közelebb Déry kisregénye, mint terjedelmesebb művei, pl. a *Befejezetlen mondat*, amelyben sokszor épp az elbeszélői kommentárok, az eszmei, antropológiai vagy filozofikus magyarázatok vannak túlsúlyban.

Nyelvileg méginkább minimalista viszont Tišma következő műfordítói projektje, Végel László mára már kultikussá vált generációs regénye az *Egy makró emlékiratai*, melyről Weöres Sándor a szerzőnek, Végel Lászlónak írt bátorító levelében a következőket mondta: „[A]lakjaid, nyelv híján, csak tátognak, mint a halak [...] Verbális impotenciájuk ijesztő [...] kínozod a nyelvet, és mennél inkább fuldoklik s tátogat, annál kevésbé könyörölsz rajta. Akrobatikus teljesítmény, mint láb nélkül táncolni: nyelv nélkül ordítani, hogy cseng belé a fülem.”³⁴

Tišma a regény szerb fordításának megjelenését megelőzően – tehát valószínűleg a mű fordításának idején – írt Végel könyvéről egy ismertetőt a *Politika* című napilap hasábjain. A szöveg 1968. július 14-én jelent meg. Tišma ismét világirodalmi kontextusba helyezi a magyar művet, de párhuzamokat von a kortárs szerb irodalom egy kiemelkedő alkotásával is. Ugyanakkor épp ebben a Végel-regényben lát nagyon fontos nyitást az urbánus témák felé a vajdasági irodalomban,³⁵ amivel Tišma saját poétikáját is

³³ *Uo.*, 454–455. (1963. április 28.)

³⁴ Weöres Sándor levele Végel Lászlóhoz. *Végel-Symposion. Tanulmányok Végel László műveiről*, szerk. Virág Zoltán, Kijárat, Budapest, 2005, 197–198.

³⁵ A rurális témák dominanciájának megtörése a vajdasági irodalomban (nem csak a magyarban, a szerbben is) valóban kb. Végel regénye megjelenésének idejére esik. Ezt szó szerint tematikailag kell érteni, tehát úgy, hogy bár voltak vajdasági írók, akiknek regényszínhelyei városok (például Sinkó Ervin *Optimisták* című nagyregénye), ezeknek a műveknek a szerzői életük legnagyobb részét nem a Vajdaságban töltötték el, ráadásul a szóban forgó (városi, urbánus) színhelyek nagy része nem a Vajdaságban található. Talán azt

legitimálni próbálja a még mindig rurális-patriarchális epikai hagyomány nyomása alatt alakuló (szerb) maradi irodalmi elvárásokkal szemben:

„Véleményem szerint e regény századunk termékeinek körébe tartozik: mintha a korszaknak az a tehetetlensége nyerne igazolást, hogy képtelen gyógymódokat javasolni. Hemingway *Fiesta, a nap is felkel* című művétől a mi Mirjana Stefanovićünk *Egy kitalált napló töredékei*éig,³⁶ az új elégedetlenségeket nem az egyének, hanem egyazon nemzedék egyéneinek csoportjai hordozzák: külön-külön alkalmatlanok, együtt azonban alkalmasak arra, hogy tagadásukat, alapvetően elutasító akaratukat kifejezzék. [...] E szerbhórvát nyelvre még nem lefordított érdekes mű másik erényét a magyar irodalom s nem csupán a vajdasági magyarok irodalmának összefüggésében észlelhetjük. A vajdasági irodalmat, a nemzetiségek nyelvén írottat és a szerb nyelvűt is a vidékiesség komplexusa bélyegzi meg: egyfelől az a törekvés, hogy beilleszkedjen az össz-jugoszláv kontextusba, másfelől hogy helyi színeivel és sajátosságaival hívja fel magára a figyelmet. Végel első művében e komplexusnak semmi nyoma.³⁷

Következő fordításáról, Ottlik Géza *Hajnali háztetők* című kisregényéről Tišma jóformán nem ejt szót sehol, kivéve egyetlen, 1990. július 28-ára datált naplójegyzetében, ahol a már idős és beteg Ottliknál tett személyes látogatásáról ír, melyet ő maga kezdeményezett. A látogatás végül Bányai János és Hornyik Miklós társaságában történt meg.³⁸ A *Napló* egyik nagy hiátusa szerintem épp az, hogy Tišma gazdag műfordítói, mondhatnánk azt is, jugoszláv–magyar viszonylatú kultúrpolitikai tevékenységéhez képest, viszonylag kevés szó esik benne magyar írókkal való konkrét találkozásokról, eszmecserékről, irodalmi vitákról.

Tišma legutolsó nagy fordítói projektje Kertész Imre *Sorstalanság*ának az átültetése volt.³⁹ Erre a munkára mindenképp mint egyfajta fordítói *magnum opus*ra lehet

az állítást is meg lehetne kockáztatni, hogy maga az a tény, hogy Végel, Tišma véleménye szerint, a falusi közeg helyett (amelyet, ne feledjük, nemcsak a szocreál poétika, hanem a nemzeti értékeknek elsőbbséget adó irodalompolitika is nagy mértékben kihasználta) az újvidéki aszfaltot tette meg regénye látens főszereplőjévé, felszabadította az utána jövő írókat, hogy a Vajdaság urbánus dimenzióját is végre beemeljék a műveikbe. Ne feledjük, hogy később keletkeznek pl. Vojislav Despotov (1950–2000) *par excellence* urbánus, a rock-poétikát is jócskán feldolgozó elbeszélései, regényei, Vujica Rešin-Tucić (1941–2009) az újvidéki éjszakát, a lebukokat, a bordélyházakat dicsőítő versei (*Prostak u noći* [*Paraszt az éjben*, Frank Sinatra *Strangers in the Night* slágere címének a parodizálása]).

³⁶ Mirjana Stefanović (1939), kortárs szerb költő, irodalmi szerkesztő. Az egyik legjelentősebb szerb gyermekköltő és ifjúsági író. A belgrádi Nolit kiadó vállalat szerkesztőjeként a hetvenes évek közepén megindította és tizenöt éven át szerkesztette a jugoszláviai viszonylatban ismert *Raspust* [Vakáció] című sorozatot, amelyben klasszikus és kortárs világirodalmi ifjúsági műveket jelentetett meg (többek között 1972-ben pl. J. R. R. Tolkien *The Hobbit* jének fordítását az 1991-ben, Dubrovnik bombázásában tragikus halált halt, kiváló költő, Milan Milišić tollából). Főbb művei: *Odlomci izmišljenog dnevnika* (Egy kitalált napló töredékei, próza, 1961), *Proleće na Terzijama* (Tavaszi a Terazijén, versek, 1967), *Iskikli čoveci* (Elázott ember, versek, 2003).

³⁷ Tišma, *Egy makró emlékiratai*, ford. Végel Beáta, *Végel-Symposion. Tanulmányok Végel László műveiről*, 13, 15.

³⁸ Tišma, *Napló*, 972.

³⁹ Arról, hogy Tišma hogyan fordította a *Sorstalanságot*, milyen fordítói megoldásokat használt stb., már írtam egy nyelvészeti-fordításpoétikai alapokon nyugvó tanulmányt. Egyik alaptétetelem ebben az volt, hogy Tišma Kertész regényének fordítása során olyan specifikusan közép-európai, kissé archaikus vajdasági vokabuláriumot használt (sok „rontott” germanizmust pl., amelyek jellemzőek a vajdasági szerb

tekinteni, nemcsak azért, mert még jóval Kertész Nobel-díja előtt megérezte, hogy páratlanul jelentős irodalmi alkotásról van szó, hanem azért is, mert ennek a regénynek az esetében valóban szerencsésen egybeesett a két szerző tematikai és poétikai érdeklődése. Kertészt egy olyan író-kolléga fordította szerb nyelvre, akinek az irodalmi lágerológia, az identitásbeli, egzisztenciális zavarok és fiatalkori faji megbélyegezettség tematikailag végigisérték írói alakulását.

Mindehhez nyelvi-poétikai, stiláris rokonság is társul. Ezt a stiláris hasonlóságot legjobban talán épp a Kertész által több helyen is megnevezett, sajátosan *atonális* prózanyelvben kellene keresni, amely Tišmának is épp az egyik legfontosabb ismertetőjele. Ezért is kissé furcsának, nehezen megmagyarázhatónak hat(hat), hogy Tišma nem írt egy sort sem Kertészről, és hogy még a naplójegyzetek közt sem szerepel semmiféle utalás rá.⁴⁰ Az okot talán abban lehetne keresni, hogy Tišma idősebb korában a naplójába irodalmi, szakmai műhelyproblémák helyett egyre inkább visszatér a személyes élet meg a politika (az akkoriban dúló délszláv polgárháborúk) kritikai taglalásához.

Olyan magyar írókról, irodalmárokról is találunk viszont egy-egy elejtett szót Tišma opuszában, akiket személy szerint nem fordított. Ebből a szempontból a legnagyobb figyelmet a Radnóti Miklósnak szentelt szöveg érdemli. Ez a szöveg voltaképpen Radnóti 1961-ben megjelent válogatott verseinek szerb fordításához (a fordításokat Danilo Kiš készítette) készült előszó, amelyet Tišma később bevett a *Pre mita [A mítosz előtt]* című kötetébe, amely a szerző válogatott kritikáit tartalmazza. Értelemszerűen Radnótinál Tišma (is) elsősorban a tragikus sorsú költő mártíriumát hangsúlyozza. Érdekes párhuzamot von az ugyancsak mártírhalált halt horvát költő és partizán harcos, Ivan Goran Kovačić és Radnóti élete és költészete között:

„Van a szenvedésnek egy határa, amelyen túl már nem ösztönzi az irodalmat; ezt a határt csak nagyon csekély számú, kiemelkedő író képes átlépni. A jugoszláv irodalom közeli múltjából ezt a lépést Ivan Goran Kovačić lépte csak át a maga *Gödör* c. hosszú versével; ugyanebben az időben a magyar irodalomban ezt a lépést Radnóti Miklós tette meg.

Mindketten a költészet eszközeivel rögzítették saját koruk sötétségét. Ennek a sötétségnek mindketten a művelt ember felháborodását szegezték szembe. Ily módon

nyelvre– a legegyszerűbb, legbanálisabb példa erre a még ma is mindennapos használatban lévő *šrafciğer* szó, amely a német *Schraubenzieher*-nek a rontott változata, vagy pl. a magyarban is megtalálható *faszol* ige, a német *zufassen* igéből, amely a vajdasági (ma már archaikus) szerb nyelvben is *fasovati* lesz. Ld.: Marko Čudić, *A Sorstalanság szerb fordításáról*. *Híd*, LXX. évf., 6–7. sz., jún–júl 2006. június–július, 96–105. Ennek a szövegnek van egy angol változata is: *On the Translation of Kertész' Sorstalanság (Fatelessness) into Serbian*” = Louise O. Vasvári – Steven Tötösy De Zepetnek (ed.). *Comparative Central European Holocaust Studies*, Purdue University Press, West Lafayette, Indiana, 2009, 97–109.

⁴⁰ A Kertész-fordítás sorsa egyébként nagyon hasonlít a *Sorstalanság* első kiadásának hányattatott sorsára: Bányai János szóbeli közlése szerint, Tišma még a kilencvenes években megismerkedett Kertésszel egy berlini konferencián, és a *Sorstalanság* fordítását még 2000 előtt, tehát jóval a Nobel-díj (2002) előtt befejezte, oda is adta egy újvidéki kiadónak, ám a kiadóvállalat igazgatója nem tartotta fontosnak a könyv megjelentetését. Aztán két-három évvel később, mikor Kertész Nobel-díjat kapott, a kiadó felhívta Tišmát, hogy megkérdezze „ki ez a magyar író, és mit kéne lefordítani tőle?”, mire Tišma (ironikusan) emlékeztette, hogy egy fordítás már évek óta ott lapul az ő (vagyis a kiadó) fiókjában. A szerb kiadói szcena katasztrófális helyzetéről, a kiadóknak még az internetes érában is kirívó tájékozatlanságáról, műveletlenségéről, minden professzionalizmus és etika hiányáról külön lehetne írni egy tanulmányt. Vagy egy regényt inkább.

mindketten saját magukról tettek vallomást, saját félelmükről, rémületükről, iszonyatukról, saját tehetetlenségükről és eszméletlenségükről, végső soron saját halálukról is, látnok módjára megjósolva azt, megírva azt úgy, ahogy majd be fog következni, és megvárva azt úgy, ahogyan megírták volt.”⁴¹

Tišma, aki eléggé ambivalensen viszonyul saját zsidóságához, és élete végéig annak vállalása és az attól való undorodás közt hánykolódik, Radnóti esetében hangsúlyozza a költő zsidó származását, hiszen ez lett a fő oka tragikus végzetének. Tišma megrovó hangon szól a korabeli magyar irodalomtörténetről is, mely szerinte szándékosan hallgatja el Radnóti zsidóságát:

„Radnóti saját nemzetének és korszakának a kirekesztettje volt, mindenképp azért mert zsidó származású volt. Azért mondom, hogy mindenképp, mert nem találtam egyetlen olyan műveihez írt előszót s egyetlen olyan róla írt tanulmány sem, amelyben ez az adat meg lenne említve – mindenütt csupán azt állapítják meg, hogy többször is munkaszolgálatba hurcolták, utoljára Szerbiába [...] Van a mai magyar kritika eme ellhallgatásában valami nehezen megmagyarázható, de mindenesetre tisztátalan szándékosság. [...] Más kérdés, hogy Radnóti a saját származásából – habár annak nagyon is valóságos következményei voltak az életében, végső soron ez az, ami végül is megölte őt – nem csinált sem siratóéneket, sem pedig mítoszt. Szerintem épp ez a tény lehetne annál nagyobb ok arra, hogy származását így utólag ne hallgassák el.”⁴²

Szétszórt fragmentumok magyar irodalmi témákra

Ezzel voltaképpen véget is ér Tišma magyar irodalmi témákra írt hosszabb, koherensebb eszmefuttatásainak sora. Néhány, szinte véletlenszerűen elejtett megjegyzés azonban itt-ott még előfordul a *Naplóban*, amely a szerző hungarológiai szempontból nem szisztematikus, ám szerteágazó és tág magyar irodalmi tájékozottságáról tanúskodik, olyanról, amely az egész huszadik századi magyar irodalomra kiterjed, ráadásul saját műhelytitkainak és poétikájának a legitimálására is szolgál(hat). Így pl. az ötvenes évek közepén, amikor Zentán járt, és egy ottani fiatal nő motoszka rögeszmésen a fejében (ebből az élményanyagból alkotta meg később a *Za crnom devojkom* [A sötéthajú lány nyomában] című regényét), a következőket írja:

„Regényírás közben intenzifikálnom kell a zsidóságot önnönmagamban, saját általános elidegenedettségemet és felemelkedettségemet, a »kiválasztottak« eme gyengeségét és erősségét, de azokét a kiválasztottakét, akik szenvedésre kárhoztattak; egy olyan emberét, aki érzékeny mindarra, amit mások elhalasztanak átérezni.

Ezzel kapcsolatban van egy érdekes ötletem (amely Zentán kapott életre, amíg Kerti Mari után kutattam [...]) egy szindbados-krúdys prózáról, amelyben kizárólag az elementáris, az érzéki uralkodna. Két véglet. Mindkettő az enyém. A zsidó elidegenedés és a szexen keresztüli beolvadás.”⁴³

⁴¹ Tišma, *Pre mita*, »Glas«, Banjaluka, 1989, 57.

⁴² *Uo.*, 59 – 60.

⁴³ A. Tišma, *Napló*, 271.

Az efféle elejtett, töredékes naplójegyzetektől, ami Tišma magyar irodalmi kötődéseit illeti, megtudhatjuk még pl. azt is, hogy egy olasz kiadó, Roberto Calasso, elfogadta Tišma szuggesztióját, hogy kiadják Füst Milán *A feleségem története* című regényének olasz fordítását.⁴⁴ Még egy nagy magyar regény megjelenik majd egy ilyen rövid naplóbejegyzés keretében. Ottlik Géza *Iskola a határon* cím művéről van szó, amelyet Tišma viszonylag későn, hatvan-egynéhány évesen olvas csak el, s a regény nosztalgikus, majdhogynem prousti dimenzióját emeli ki: „Olvasom Ottlik Géza *Iskola a határon* c. könyvét – végre-valahára, hiszen már tíz éve hallottam, hogy ez az egyik legjobb magyar regény –, és lépten-nyomon, míg olvasom valamely utca vagy Budapest valamely környékének leírását, amelyet képes vagyok magamnak felidézni, a torkomat valami megindultság kezdi el szorongatni: »ez többé nincsen« vagy »azok, akik erre még emlékezhetnének, többé nincsenek.«”⁴⁵ Egyet-mást még megtudhatunk ezekből az elejtett jegyzetektől, pl. azt, hogy Márai Sándort „kassai Kitschmacher”-nek hívja,⁴⁶ vagy azt, hogy olvasta Nádas Pétertől az *Emlékiratok könyvét*.⁴⁷

Ha mindenáron keresni szeretnénk még magyar irodalmi kötődéseket Tišma (műhely)naplójegyzeteiben vagy egyáltalán az életművében, akkor a művek „összképe” vagy „hangulata” alapján lehetne még talán néhány hipotézist felállítani esetleges hatásokról. Ezt teszi pl. Teofil Pančić neves szerb kritikus, amikor Kosztolányi *Aranysárkány* című regényének nemrég (2012) megjelent (első) szerb fordításáról ír: „Elkerülhetetlenül is eszünkbe juthat – nem a túlon túl is szembevágó poétikai rokonságok miatt, mert ilyenek nemigen vannak, hanem »stratégiaibb« okoknál fogva – hogy Kiš és Tišma (mindketten tökéletesen tudtak magyarul) bizonyosan már nagyon fiatal korukban sokat olvashatták Kosztolányit, felmerülhet bennünk tehát az az ötlet, hogy egy szublimáltabb módon ő az egyik irodalmi ősük. Sárszegnek ez a világa – lényegében ez az a világ, amelyet később [Kišnél] a Vadgesztenyefák utcájában fedezünk majd fel, vagy azokban a külvárosi lebujságokban, amelyekben Tišma zavaros, titkos szenvedélyektől fűtött hősei csatangolnak...”⁴⁸

Tišma kiváló magyartudása természetesen arra is felhatalmazhatta őt, hogy kifejezetten kritikus szellemben fogalmazzon saját könyve (*Az ember ára*) magyar fordításáról, hogy „rossznak, felületesnek” minősítse azt.⁴⁹ Ugyanakkor viszont arra is, hogy saját könyveinek magyar kritikáit is figyelmesen olvassa. Ebből a szempontból külön figyelmet érdemel Bányai János (egyébként meglehetősen negatív) kritikája, amelyet Tišma kifejezetten jónak és objektívnek talál, Bányai kritikái módszerét és stílusát pedig, úgy látszik, sokkal többre értékeli, mint szerb kortársaiét (jelzésértékű, hogy Bányai kritikájának idézett részleteit magyarul hagyja meg a szerb szövegben, és nem mellékel hozzájuk szerb fordítást – mintha valóban csak magának vagy a nyelveket is beszélő ideális olvasónak írta volna a *Naplót*):

⁴⁴ *Uo.*, 726. (1982. október 9.)

⁴⁵ *Uo.*, 834. (1986. március 6.)

⁴⁶ *Uo.*, 841. (1986. június 28.)

⁴⁷ *Uo.*, 898. (1988. május 30.)

⁴⁸ Teofil Pančić, „*Blatni demoni Bačke*” [Bácska sáros démonjai], *Vreme*, Beograd, 1163. sz., 2013. április 18., 58.

⁴⁹ Egyébként Tišma szerepéről a (mai) magyar irodalmi kultúrában – főleg a Tišma-művek magyar fordításai révén – behatóbban Faragó Kornélia foglalkozik *Aleksandar Tišma és a magyar irodalmi kultúra* című írásában. Faragó Kornélia, *Kultúrák és narratívák. Az idegenség alakzatai*, Forum, Újvidék, 2005, 53–64.

„Bányai János a *Škola bezbožništva* c. kötetemről: »Kétségtelen, az oly sokszor emlegetett mikrorealizmus mint elbeszélő eljárás viszonylagos csődje ez. A mondat, amelyre kisebb teher száll a mondanivalóból, mint amit tagmondatainak túlméretezettsége, szófajai belső tartalma folytán vinnie kell, fedezetlenül hagyja a szavakat, nem ellenőrzi többé a jelentéseket s a jelentésárnyalatokat, minek folytán a mondat formátlanná, alaktalanná válik, s még azt sem közli hiánytalanul, amit közölni szándékozott. Egyetlen okát látjuk a mikrorealista mondat ilyen eltorzulásának. Az ironia hiányában.«[...]»

Ez prózám első igazi kritikája, és ezért az első, amelyet valódi érdeklődéssel olvastam, a lelkesedés és a szégyen ama keveréke nélkül, amely egyébként végigkísér olyankor, amikor saját dolgaimról olvasok.”⁵⁰

Tišma tehát nem alkotott – és másféle irodalmi érdeklődései és írói ambíciói miatt⁵¹ minden bizonnyal nem is igen szándékozott alkotni – bármilyen összefüggő képet a magyar irodalomról, vagy konkretizálni, szövegben rögzíteni, esetleg demisztifikálni mindazokat a (vélt) hatásokat, amelyek fiatalkori magyar olvasmányaiából ráragad(hat)tak. Ugyanakkor ezek a rövid, szétdobált magyar témájú fragmentumok, vagy, Danilo Kišt parafrázálva, „variációk magyar témákra” mély nyelvi-kulturális-világnézeti kötődés(ek)ről árulkodnak. Véleményem szerint a magyar kultúrát vagy a magyar irodalomtörténetet is gazdagíthatná Tišma a „kívülálló bennfentes” ambivalens pozíciójának részletesebb elemzése, hiszen épp az ilyen, minden amatőr elragadtatástól mentes hozzáállás szülte meg eleddig a legjobb fordításokat (elég, ha eszünkbe jut például Danilo Kiš mint a magyar költészet egyik legkiválóbb szerbhorvát fordítója, vagy Judita Šalgo a maga kitűnő Domonkos István- vagy Sziveri János-átköltéseivel), és nem utolsósorban a legizgalmasabb betekintéseket a magyar irodalomba a szerbhorvát nyelvterületen. Olyan meglátásokat, amelyek ma már kötelező tananyagot képezhetnének minden délszláv hungarológiai tanszéken. Amelyeken Aleksandar Tišma magyar témájú fejtegetéseit is természetesen méltó hely illethetné meg.

⁵⁰ Tišma, *Napló*, 654. (1978. december 12.). A *Napló*ból az is kiderül, hogy Tišma olvasta az újvidéki magyar sajtót (a *Magyar Szót*), illetve figyelemmel kísérte az irodalmi folyóiratokat is (elsősorban a *Hídat*).

⁵¹ Egy helyütt a *Naplóban* (1985. május 17-én írta e sorokat), regényei francia fordításairól szólva leszögezi, hogy „Franciaország volt és maradt is az én Mekkám.” (*Uo.*, 803.).